

УДК: 3;37;373;373.3;82;82.0
DOI: 10.35254/bhu/2023.63.55

*Нишанбаева Ж. М.,
Мамырова А.Ю.
И.Арабаев атындагы КМУ
Абдыкадырова С. Р.
Ош МУ*

ОКУУЧУЛАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮ ҮЧҮН АДАБИЙ КӨРКӨМ ТЕКСТТЕР МАТЕРИАЛ КАТАРЫ

Кыскача мазмуну

Башталгыч класстын окуу китептеринде берилген көркөм тексттер биздин изилдөөнүн материалы болуп эсептелет. Адабий текст – башталгыч класста окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүүнүн эң эффективдүү каражаты. Мына ошол эффективдүү каражат ХХ кылымдын башынан бери эле изилденип, мектеп практикасындагы орду аныкталып келет. Ал тексттер окуу китептеринин токсон пайызга чейинки көлөмүн ээлеп, негизинен проза жана поэзия тегинде. Алардын ар биринин окутуу өзгөчөлүктөрү болот. Башталгыч класс окуучуларынын чыгармачылыгын адабий текстти окууга байланыштуу өнүктүрүү проблемасына кирүү ар бир баланын индивидуалдуу личносттук-мотивациялык, когнитивдик жана креативдик сферасы менен байланыштуу. Бул макалада 2-4-класстардын окуулуктарында берилген адабий тексттердин окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө кошо турган мүмкүнчүлүктөрү тууралуу айтылып, ар бир класстын окуу материалдары тууралуу обзор берилет.

Түйүндүү сөздөр: текст, адабий текст, көркөм текст, чыгармачылык ишмердүүлүк, компетенттүүлүк, чыгармачылык компетенттүүлүк, окуу, түшүнүү, башталгыч класс, окутуу процесси.

*Нишанбаева Ж. М.,
Мамырова А.Ю.
КГУ им. И. Арабаева
Абдыкадырова С. Р.
ОшГУ*

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ТЕКСТЫ КАК МАТЕРИАЛ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

Материалом нашего исследования являются художественные тексты, представленные в учебниках для начальных классов. Художественный текст является наиболее эффективным средством совершенствования творческих способностей учащихся начальной школы. Текст как эффективный инструмент изучается с начала 20 века, и в школьной практике ему определено важное место. Эти тексты занимают до девяноста процентов учебников и в основном представляют собой прозу и поэзию. Каждая из них имеет педагогические характеристики. Постановка проблемы развития творчества младших школь-

ников, связанных с чтением художественного текста, зависит от индивидуальной личностно-мотивационной, познавательной и творческой сферы каждого ребенка. В данной статье говорится о роли литературных текстов, представленных в учебниках 2-4 классов, в развитии творческой активности учащихся, а также дается обзор учебных материалов.

Ключевые слова: *текст, литературный текст, художественный текст, компетентность, творческая компетентность, чтение, понимание, начальный класс, процесс обучения.*

*Mamyrova A. Yu.,
Nishanbayeva Zh. M.
KSU named after I. Arabaeva
Abdikadyrova S. R.
OshSU*

LITERARY AND ARTISTIC TEXTS AS A MATERIAL FOR THE DEVELOPMENT OF CREATIVE ACTIVITIES OF LERNERS

Abstract

The material of our research is artistic texts presented in primary school textbooks. Literary text is the most effective means of improving students' creativity in elementary school. This effective tool has been studied since the beginning of the 20th century, and its place in school practice has been determined. Those texts occupy up to ninety percent of textbooks and are mostly prose and poetry. Each of them has teaching characteristics. Entering the problem of development of creativity of elementary school students related to reading literary text is related to the individual personality-motivational, cognitive and creative sphere of each child. This article talks about the potential of the literary texts presented in the textbooks of grades 2-4 to add to the development of creative activity of students, and provides an overview of the educational materials of each grade.

Key words: *text, literary text, artistic text, competence, creative competence, reading, understanding, primary class, learning process, analysis of the text.*

Биздин изилдөөнүн объекти – жалпы билим берүүчү орто мектептердин башталгыч класстарындагы адабий көркөм тексттерди окутуу процесси, ал эми предмети башталгыч класстарда адабий көркөм тексттерди талдоо процессинде окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүү проблемасы болду. Изилдөөнүн негизги материалдары катары адабий көркөм тексттер сунушталган 1-4-класстардын окуу китептери (алар ар бир класска экиден китеп болуп, жалпы сегиз китеп) жана окуу хрестоматиялары болду. Ошондой

эле адабий окуу боюнча методикалык колдонмолор, мугалимдердин иш тажрыйбаларынын жыйынтыктары, окуучулардын оозеки жана жазуу иштери да материалдар катары пайдаланылды. II-IV класстын «Адабий окуу» предметине жумасына ар бир класста 4 сааттан: 3 класстык, 1 класстан тышкары болуп, ар бир класска 136 саат убакыт бөлүнгөн.

«Көркөм чыгарманы өздөштүрүү окуучулар үчүн текстти адегендеги окуудан жана кабылдоодон башталып, андан соң текстти үйрөнүү процессинде улантылат. Адабиятты окутуунун көп жылдык тары-

хы бул багытта бир катар тажрыйбаларды топтоду, бирок бүгүнкү күнгө чейин эле мектепте чыгарманы талдоо боюнча объективдүү кыйынчылыктар кезигип келүүдө. Бул тоскоолдук көркөм текстге эки жактуу мамиленин – биринчиси искусство катары, экинчиси таанып билүүнүн илимий адабияттаануу объектиси катары каралгандыгы менен түшүндүрүлөт. Андан башка дагы, көркөм чыгарма конкреттүү шарттарда (белгилүү бир класста, билим берүүнүн ар кайсыл баскычтарында ж.б.) үйрөнүлгөндүктөн мугалим үчүн адабияттаануунун мыйзамченемдүүлүктөрүн гана эмес, педагогикалык психологиянын да мыйзамченемдүүлүктөрүн билүүнүн талап кылат» [1, 201-б.].

Тилекке каршы, биздин мектеп практикасында, анын ичинде башталгыч класстардын окуулуктарында да текстиге психологиялык жана педагогикалык, логикалык, андан ары философиялык аспектиден кароо жетишсиз болуп келүүдө. Эми окуу китептерине обзор бере өтөлү.

I класстын «Алиппе» предмети окуучуларды тамгаларды таанытууга, тамгалардан кураштырып, сөздөрдү окууга, сөздөрдөн сүйлөм окууга жана ушуларды жазууга үйрөтөт. Бул жыл ичинде окуу техникасын (шар окуу; көркөм окуу; купия окуу; үн чыгарып окуу; топ менен (хор) менен окуу ж.б.) өздөштүрөт; өтө жөнөкөй тексттердин маанисин, сюжетин, каармандарын кайра айтып берет; тексттин бир бөлүгүн жаттайт. Мына ушул ишмердүүлүктө окуучунун чыгармачылыгы да катышат, ансыз мугалим каалаган натыйжага жетише албайт. «Алиппе» окуу китеби жана анын комплекси С.К.Рысбаевдин авторлугунда түзүлүп, көп жылдардан бери пайдаланылып келет.

М.Шарипова «Өзбек мектептеринде кыргыз алиппесин окутуунун методикасы» деген кандидаттык диссертациясында [2, 13-б.] «Алиппени» үйрөтүүнү үч этапка бөлүп карайт: «Алиппеге чейинки» мезгил, т.а. оозеки иштөө мезгили; «Алиппе» мезгили, т.а. тамга таанытуу, тыбыштардын өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү, алар аркылуу кеп өстүрүү; «Алиппеден кийинки» мезгил, т.а. үйрөнгөндөрүн практикада текст окуу, сүйлөө ж.б. иш-аракеттер менен бекемдөө.

С.К.Рысбаевдин окуу китебинде «Алиппенин» тамга үйрөтүү процессинде [3] бир тамга сунуш кылынат, ошол тамганы үйрөнгөнүн бекемдөө (окуу, айтуу) үчүн бир текст берилет.

Мисалы:

«Г» тамгасы: Токтогул Сатылганов «Насаат»

«Ө» тамгасы: Т.Кожомбердиев «Чиркей менен төө»

«В» тамгасы: А.Токомбаев «Паровоз» ж.б.

Булар өтө жөнөкөй тексттер же тексттерден үзүндүлөр. Алардын өзгөчөлүгү текстте үйрөнүлүп жаткан тамгалар көп кездешет жана алар балдардын туура окуусу, туура айтуусу үчүн кызмат кылат.

Ушундай жол менен 36 тамга өздөштүрүлүп бүткөн соң «Окуйбуз, айтабыз, жазабыз», андан кийин «Окуу жана сөз өстүрүү», андан соң «Өз алдынча окуу» деген бөлүмдөрдө тексттер сунушталат да, I-класстан окуучулары аларды окуп, түшүнүп, түшүнүгүн айтып берүү ишмердүүлүктөрүн аткаруу керек болот. Мына ушул кезде окуучулардын өз курагына жараша жөнөкөй чыгармачылык иштерди аткарышы талап кылынат. Айталык, «Тушоо кесүү ыры», «Баланы бешикке салгандагы ыр» деген элдик ырларды окутуу процессинде текстти талдоо учурунда ар бир окуучунун өз турмушунда тушоо кесүү салты кандай болгондугун, тушоо кесүүгө катышкан, же катышпаганын, үйүндө бешик бар-жогун, бешик ырын ырдашар-ырдашпасын, анын тексттин билер-билбешин суроого болот. Мында абдан көп чыгармачылыкты талап кылган суроолорду берүү мүмкүнчүлүгү бар.

2-класстын «Адабий окуу» китеби [4, 34-б.] көп жылдан бери чыгып келе жатат.

Авторлору – Б.Абдухамидова, С.Рысбаев, К.Ибраимова. Китептеги чыгармалар тематикага (14 бөлүмгө) бөлүнүп жайгаштырылган. Алар төмөнкүдөй тематикалар:

Китеп менен таанышуу
 Берекелүү алтын күз
 Туулган жердин топурагы алтын
 Менин жан дүйнөм
 Күлкү – ден соолуктун мүлкү
 Алтын балалык
 Мына жаады аппак кар
 Сөз үйрөнүп алалы
 Ойлонуп көрөлүк
 Байчечекей гүл ачты
 Баарынан эне ыйык ж.б.

Бул чыгармаларды жайгаштыруу көбүнчө окуучу кайсыл мезгилде окуп жаткандагына (күз, кыш, жаз, жай), майрамдарга карата сунушталат да, алардан башка учурда сөз өстүрүүчү, акыл эмгеги маданиятына таасир этүүчү тексттер берилет, эң көп тексттер таанып билүү максатында сунушталат. 2-класстагы «Тамга кошсок...», «Бир тамгадан өзгөртсөк» (А.Кыдыров), «Туурабы?», «Бир сөздөгү үч сөз», «Аралашкан ариптер» (Т.Самудинов) деген ырлар окуучулардын чыгармачылыгын өстүрүп, аларды тапкыч болууга, тамгаларды, сөздөрдү туура айтууга, эне тилдин көөнө сөздөрүн ыр аркылуу үйрөнүүгө жол ачат. Окуу китебинде бирде поэтикалык, бирде прозалык тексттер берилип, окуучулардын кызыгууларын, тектер, түрлөр, жанрлар боюнча билгендерин улам тереңдетип отурууга багытталат.

3-класстар үчүн «Адабий окуу» китебинин [5, 12-б] автор-түзүүчүлөрү Б.Абдухамидова, С.Рысбаев, К.Ибраимова. Бул китептеги адабий тексттер он сегиз бөлүмгө ажыратылып берилген. Тематикалык көп түрдүүлүк сакталат. Ата-бабалардын мурастары, кеп казынасы Б.Асаналиевдин «Мурас», Б.Чотурованын «Жети ата» деген ырларында абдан так, таамай чагылдырылган, аларды чыгармачылык менен иштөө процессинде окуучулардын

этномаданий компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн. Бул класста тамсил жанры (Тоголок Молдо «Бөдөнөнүн түлкүнү алдагыны») сунуш кылынып, ошол чыгарманы үйрөнүү процессинде окуучулар аллегориялаштыруу (жаныбарлар аркылуу адамдарды туюнтуу) формасын аңдап биле баштайт.

Окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн өнүктүрүүнүн башталгыч класстардагы абдан эффективдүү жолдорунун бири – оюн ырлары аркылуу окуучуларды интерактивдүү иштөөгө тартуу, сөздөрдүн лексикалык маанисин, сүйлөмдүн түзүмүн туура табуу тапшырмаларын аткаруу. А.Кыдыровдун «Бул эмне өөлөр?», Т.Самудиновдун «Логогриф», «Билесиңби, сен албетте, билесиң?», «Амал менен окучу», Ы.Кадыровдун «Баш тамгасын өзүң тап», «Анаграмма», «Логогриф», «Метаграмма», «Шарада», «Акро ыр» деген чыгармалары мына ушундай текстти оюн аркылуу өздөштүрүүгө багытталган.

4-класс үчүн окуу китебин С.Рысбаев, К.Ибраимова, Б.Абдухамидова жазган [6]. Китеп он бөлүмдөн турат.

4-класста кыргыз фольклорунун мурастары катары «Манас», «Эр Төштүк», «Кожожаш» эпосторунун тексттери окуучулардын курагына жана кабыл алуусуна ыңгайлаштырылып берилген. Бул тексттер балдарга ата-бабалардын жашоо-турмушу менен тааныштырууда, көөнө сөздөрдү таанытууда өзгөчө мааниге ээ.

Бул класста окуучулардын көркөм адабиятты өз алдынча окуу жана түшүнүү, талдай билүү ишмердүүлүгү бир кыйла калыптанып калгандыктан фантастика, уламыш, аңгеме кененирээк жана көлөмдүүрөөк берилет. Мисалы, Тоголок Молдонун «Телибай тентек» поэмасы бир топ чоңураак, бирок авторлор андагы кызыктуулукту жана тарбиялык таасирдүүлүктү эске алган да ушул класка кошкон.

4-класстар үчүн параллелдүү колдонууга уруксат этилген китептин биринин ав-

тору А.Токтомаматов [7, 21-б]. Бул китепте жазуучулар тарабынан кайра иштелип чыккан адабий жомоктор (Ж.Мукамбаев «Касиеттүү үрөн», Ж.Таштемиров «Алтын кумура»), жазуучулардын көлөмдүү чыгармаларынан үзүндүлөр (Ч.Айтматов «Саманчынын жолу», А.Токомбаев «Мезгил учат», К.Жусупов «Ата Журт»), элдик эпикалык дастандардын карасөзгө айландырылган тексттери (К.Маликов «Манастын уулу Семетей», «Семетейдин уулу Сейтек»), тарыхый инсандар тууралуу маалыматтык-окуялуу аңгемелер (Ш.Кулуев «Кожомкул балбан», «Мококой айтат», «Сазга баткан төө», «Кожомкулдун ташы»), фантастикалык аңгемелер (Ж.Таштемиров «А1» самолётунун учурудагы менин жаңылыштыгым», «Самолётум кайда?», К.Эсенкожоев «Үчүнчү шар», К.Бейшебаев «Цереброскоп-2») ж.б. чыгармалар сунушталат. Булар окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү боюнча биздин изилдөөгө чийки материал болуп берет.

Башталгыч класстарда адабий окуу үчүн берилген көркөм тексттердин 90 пайызы адабий көркөм тексттер (негизинен проза жана поэзия тегинде) болуп, алар 7-10 жаштагы балдардын кеп маданиятын, таанып-билүүсүн, ой жүгүртүүсүн, эмоционалдык-экспрессивдик сезимдерин жогорулатууга мүмкүнчүлүк жаратат. Ал тексттер балдардын курактык, психоло-

гиялык, окурмандык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен окуу китептерине киргизилген жана мугалимдин окуучулар менен чыгармачылык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү багытында иштөөгө жардам берет. Бирок окутуунун сапаты тексттин мыктылыгы менен эле чечилбейт. Муну үчүн мугалим интерпретатор болушу керек. А.Муратов мындай деп жазат: «Текст, эгер ал татыктуу автор тарабынан жаратылган болсо жана тажрыйбалуу интерпретатордун жүрөгүнөн өтсө, анда мектепте адабий билим алган баладан түшүнүүчү, ойлонуучу, жаратуучу инсанды калыптандырууга көмөк берет.

Мугалимдин текстти интерпретациялоосунан кийин окуучу ошол чыгарманын калган бөлүгүн, же ошол автордун башка чыгармасын китепканадан, же досторунан, болбосо башка бирөөдөн таап окуп, окуганын түшүнүп, түшүнгөнүн баалап, башкалар менен ошол чыгарманын негизинде сүйлөшө билүүгө, керек болсо талашка чыгууга жетишүүсү керек. Ушундай өз алдынча тексттин сырын ача билүү көндүмдөрүнө жетишүү гана окуучу менен автордун диалогун ишке ашырат. Өзгөчө тексттин таасиринен башка каармандын дүйнөсүнө кирип, ошол каармандын кайгы-кубанычы менен кошо жашап, образды интерпретациялоо азыркы адабият сабактарынын башкы милдеттери болуп саналат» [8, 40-б].

Адабияттар

1. Методика преподавания литературы. Под.ред. З.Я. Рез. – М.: 1977. – 201 с.
2. Шарипова М. Өзбек мектептеринде кыргыз алиппесин окутуунун методикасы : пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. / М. Шарипова. – Б.: 2011. – 20 б.
3. Рысбаев С.К. Алиппе. Орто мектептердин 1-классы үчүн окуу китеби. 3-бас. / С.К. Рысбаев. – Б.: «Полиграфбумресурсы», 2011. – 160 б.
4. Абдухамидова Б. Адабий окуу. Кыргыз орто мектептеринин 2-классы үчүн окуу китеби / Б. Абдухамидова, С. Рысбаев, К. Ибраимова. – Б.: Принт-Экспресс, 2016. – 180 б.
5. Абдухамидова Б. Адабий окуу. Кыргыз орто мектептеринин 3-классы үчүн окуу китеби / Б. Абдухамидова, С. Рысбаев, К. Ибраимова. – Б.: Полиграфбумресурсы, 2014. – 184 б.

6. Рысбаев С. Адабий окуу. Кыргыз орто мектептеринин 4-классы үчүн окуу китеби / С.Рысбаев, К.Ибраимова, Б.Абдухамидова. – Б.: 2015. – 168 б.
  7. Токтомаматов А. Адабий окуу. Ондолуп, толукталып 4-басылышы. Кыргыз орто мектептеринин 4-классы үчүн окуу китеби. – Б.: Полиграфбумресурсы, 2014. – 232 б.: <http://bizdin.kg> / /книга/Адабий-окуу-4-класс-2014-ж.
  8. Муратов А. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу / А.Муратов. – Б.: 2009. – 116 б.
  9. Мурзахмедова Г.М. Идеал кыргызской женщины в героическом эпосе «Манас» // Вестник БГУ, 2014. - №2. - С.133-134.
-